

Υπουργείο Πολιτισμού
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

Το παλιό μας το σχολειό

European Heritage Days
Journées européennes
du patrimoine

26-28

Σεπτεμβρίου 2025

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΗΜΕΡΕΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ 2025

αρχιτεκτονική
κληρονομιά

Γεφυρώνοντας
το παρελθόν
με το μέλλον

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2025

«Αρχιτεκτονική Κληρονομιά - Γεφυρώνοντας το παρελθόν με το μέλλον»

Το φετινό θέμα του εορτασμού στοχεύει στην ανάδειξη του σημαντικού ρόλου που διαδραματίζουν τόσο η ίδια η αρχιτεκτονική κληρονομιά, όσο και η άυλη πολιτιστική κληρονομιά που σχετίζεται με αυτήν, στη διατήρηση της προσωπικής και συλλογικής μνήμης, καθώς και στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας της Ευρώπης.

Η επιλογή του θέματος συνδέεται με την 50ή επέτειο του Ευρωπαϊκού Καταστατικού Χάρτη της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς (1975) και την 40ή επέτειο της Σύμβασης για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς (Σύμβαση της Γρανάδα, 1985) του Συμβουλίου της Ευρώπης. Σε συνδυασμό με τη Σύμβαση για την Αξία της Πολιτιστικής Κληρονομιάς για την Κοινωνία (Σύμβαση του Φάρο, 2005), τα κείμενα αυτά τονίζουν ότι η αρχιτεκτονική κληρονομιά αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο τόσο της κοινής ευρωπαϊκής ιστορίας όσο και της ταυτότητας των τοπικών κοινωνιών, καθιστώντας αναγκαία την προστασία και διατήρησή της.

Το παλιό μας το σχολειό

Πετρόχτιστα σχολικά κτήρια του 19ου και του α' μισού του 20ου αιώνα, πολλά από τα οποία εξαιρετά δείγματα της τέχνης των κτιστάδων από τα Μαστοροχώρια Ιωαννίνων, βρίσκονται σε κάθε γωνιά της Θεσπρωτίας και είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την αρχιτεκτονική παράδοση, την ιστορία αλλά και τις μνήμες των κατοίκων κάθε περιοχής, ενώ αποτελούν ταυτόχρονα, τεκμήρια της επίσημης – δημόσιας σχολικής αρχιτεκτονικής και της ιστορίας της εκπαίδευσης στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο, στην περίοδο του μεσοπολέμου αλλά και στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Η καταγραφή, η διατήρηση και προστασία τους, η ανάδειξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους ως μνημείων της νεώτερης αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς και ως χώρων εκπαίδευσης, αλλά και η ορθολογική αξιοποίηση και επανένταξή τους στη σύγχρονη πολιτιστική δραστηριότητα αποτελεί αναγκαιότητα και συνάμα μία μεγάλη πρόκληση.

Στόχος της συμμετοχής της ΕΦΑ Θεσπρωτίας είναι το θέμα του φετινού εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς να αποτελέσει αφορμή για τη γνωριμία της τοπικής κοινότητας με αντιπροσωπευτικά δείγματα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Θεσπρωτίας που σχετίζονται με την εκπαίδευση και τα οποία παραμένουν άγνωστα στο ευρύ κοινό.

εικ. 1. Η αφίσα του φετινού εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Σημαντικοί σταθμοί στην εξέλιξη της σχολικής αρχιτεκτονικής

Η εκπαίδευση την περίοδο της Τουρκοκρατίας

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, η απουσία ενιαίου κρατικού φορέα για την εκπαίδευση οδήγησε σε τοπικές πρωτοβουλίες για την ίδρυση σχολείων. Κεντρικό ρόλο διαδραμάτισε η Εκκλησία, ενώ καθοριστική υπήρξε και η συνεισφορά κοινοτικών επιτροπών, συλλόγων και Ελλήνων της διασποράς. Η χρηματοδότηση των σχολείων και οι αμοιβές των δασκάλων προέρχονταν κυρίως από δωρεές, εκκλησιαστικές εισφορές, κληροδοτήματα και κοινοτικούς πόρους. Η ύπαρξη κτηρίων με αποκλειστικά σχολική χρήση ήταν σπάνια. Η διδασκαλία λάμβανε χώρα σε μοναστήρια, νάρθηκες εκκλησιών ή ιδιωτικά σπίτια.

Μετά την Απελευθέρωση

Μετά την απελευθέρωση, η κατάσταση δεν μεταβλήθηκε άμεσα. Η ευθύνη για την κατασκευή και συντήρηση των σχολείων παρέμεινε στις κοινότητες, με τα προβλήματα να αντιμετωπίζονται τοπικά, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες κάθε περιοχής. Στις αγροτικές περιοχές παρατηρούνταν σοβαρές ελλείψεις σε υποδομές και εξοπλισμό, όπως καταγράφεται στις εκθέσεις των επιθεωρητών του 1883, όπου τα σχολικά κτήρια περιγράφονται ως "σκοτεινά", "δυσώδη", "ετοιμόρροπα" και "ακατάλληλα".

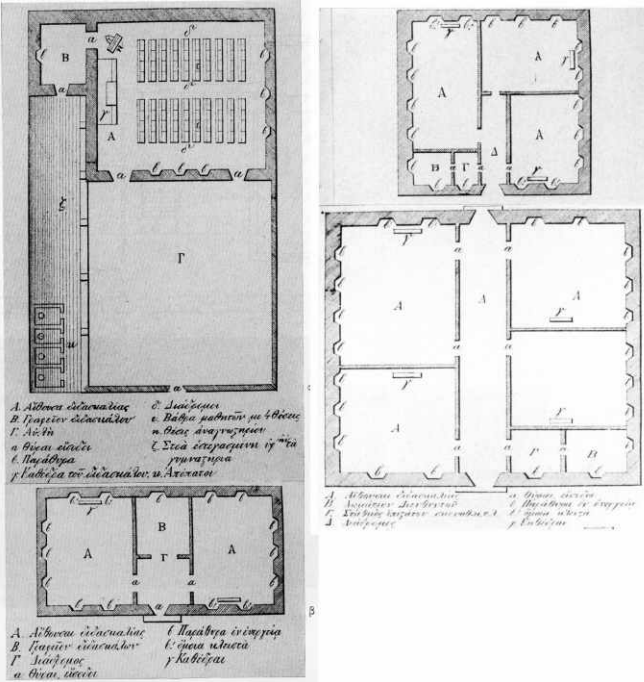
Τα σχολεία της περιόδου είναι αλληλοδιδασκτικά και διαθέτουν συνήθως μία μόνο αίθουσα, ορθογώνιας κάτοψης. Ήδη από την εποχή του Καποδίστρια, με τον Οδηγό του Κοκκώνη (1830), είχαν γίνει απόπειρες θέσπισης κατευθυντήριων γραμμών για τη διαμόρφωση των σχολικών χώρων, οι οποίες όμως εφαρμόστηκαν περιορισμένα. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στην ύπαρξη ανοιγμάτων και στις δύο επιμήκεις πλευρές της αίθουσας. Σημαντικό βήμα υπήρξαν οι Διδασκαλικές Οδηγίες του Σπ. Μωραΐτη (1880), οι οποίες για πρώτη φορά εισήγαγαν σαφείς προδιαγραφές: οριοθετούσαν τη χωροθέτηση του σχολείου στο κέντρο του οικισμού, όριζαν την ύπαρξη κλειστού και διακριτού χώρου, καθόριζαν τις διαστάσεις και τη διαρρύθμιση της αίθουσας, προέβλεπαν την ύπαρξη αύλειου χώρου, διασφάλιζαν τις συνθήκες υγιεινής και περιέγραφαν τον απαιτούμενο εξοπλισμό.

Σταδιακά, η ανάγκη δημιουργίας ενός κεντρικού κρατικού φορέα για τη μελέτη, τη χρηματοδότηση, την κατασκευή και τη συντήρηση των σχολικών κτηρίων έγινε όλο και πιο επιτακτική.

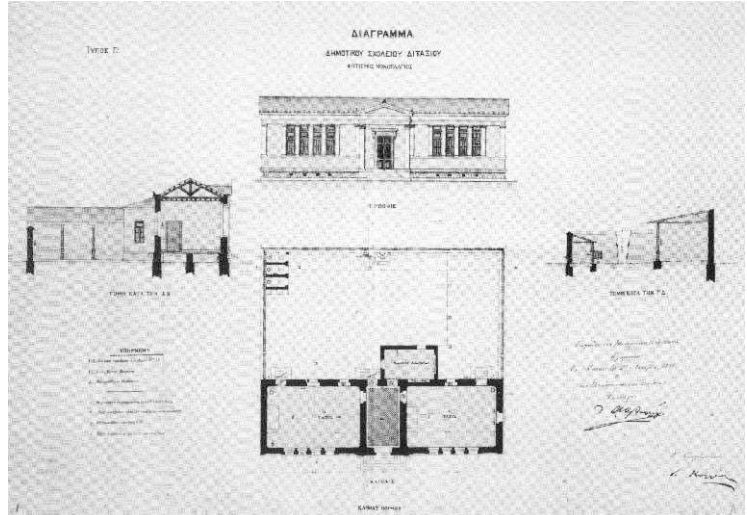
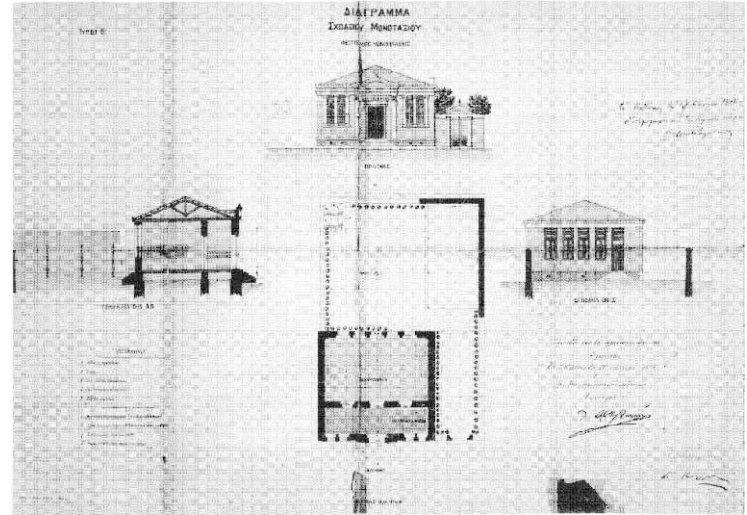
Κρατική παρέμβαση και τα "Σχολεία Καλλία"

Το τέλος του 19ου αιώνα βρίσκει τα ελληνικά σχολικά κτήρια σε πλήρη εγκατάλειψη, αποδεικνύοντας την απόσταση ανάμεσα στον θεσμικό σχεδιασμό και τη σχολική πραγματικότητα.

Το 1895, επί πρωθυπουργίας Γεωργίου Θεοτόκη, εφαρμόστηκε το πρώτο κρατικό πρόγραμμα για την κατασκευή τυποποιημένων σχολείων, με σκοπό την ενίσχυση της εθνικής ενότητας και την καθιέρωση ενιαίας εκπαιδευτικής πολιτικής. Τα σχολεία σχεδιάστηκαν με βάση τις αρχιτεκτονικές προδιαγραφές του βασιλικού διατάγματος του 1894 «Περί του τρόπου κατασκευής των σχολείων», που είχε συντάξει ο αρχιτέκτονας-νομομηχανικός Δημήτριος Καλλίας και αποτέλεσε τον πρώτο κρατικό κανονισμό σχολικών κτηρίων. Η εντυπωσιακή νεοκλασική μορφή τους, με στοιχεία όπως αετώματα, κιονόκρανα και γείσα, τους απέδωσε το προσωνύμιο «μικρά πανεπιστήμια». Η αίθουσα διδασκαλίας αποτελεί την επαναλαμβανόμενη μονάδα στην οργάνωση της κάτοψης των σχολείων, ενώ καθιερώθηκε για πρώτη φορά η χρήση διθέσιων θρανίων. Τα πρότυπα σχέδια του Καλλία, που αντιστοιχούσαν σε 4 τύπους διδαστηρίων (μονοτάξιο, διτάξιο, τετρατάξιο, εξατάξιο) εφαρμόστηκαν τόσο στην ελεύθερη Ελλάδα όσο και στις περιοχές που προσαρτήθηκαν αργότερα στο ελληνικό κράτος, όπως η Ήπειρος. Τέτοια σχολεία χτίστηκαν και στις πιο απομακρυσμένες κοινότητες, συχνά σε πλήρη αντίθεση με τις τοπικές συνθήκες και την παραδοσιακή μορφή των οικισμών.

εικ. 2. Η οργάνωση του σχολικού κτηρίου σύμφωνα με τον Σπ. Μωραΐτη. α. Κάτοψη μονοτάξιου σχολείου β. Κάτοψη διτάξιου σχολείου γ. Κάτοψη τριτάξιου σχολείου δ. Κάτοψη τετρατάξιου σχολείου

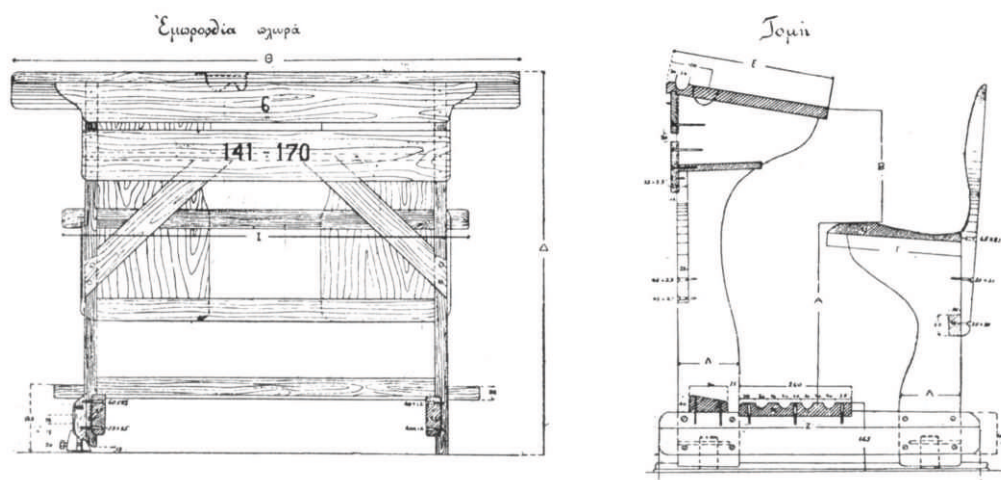
εικ. 3. α. «Τύπος Β'. Διάγραμμα σχολείου μονοτάξιου. Φωτισμός Μονοπλάγιος... Ο Νομομηχανικός Δ. Καλλίας. Εγκρίθηκε... 20 Απριλίου 1898». Λιθογραφία β. «Τύπος Γ'. Διάγραμμα σχολείου διτάξιου. Φωτισμός Μονοπλάγιος... Ο Νομομηχανικός Δ. Καλλίας... Εγκρίθηκε... 20 Απριλίου 1898». Λιθογραφία

Αναδιοργάνωση της Σχολικής Αρχιτεκτονικής (1910–1929)

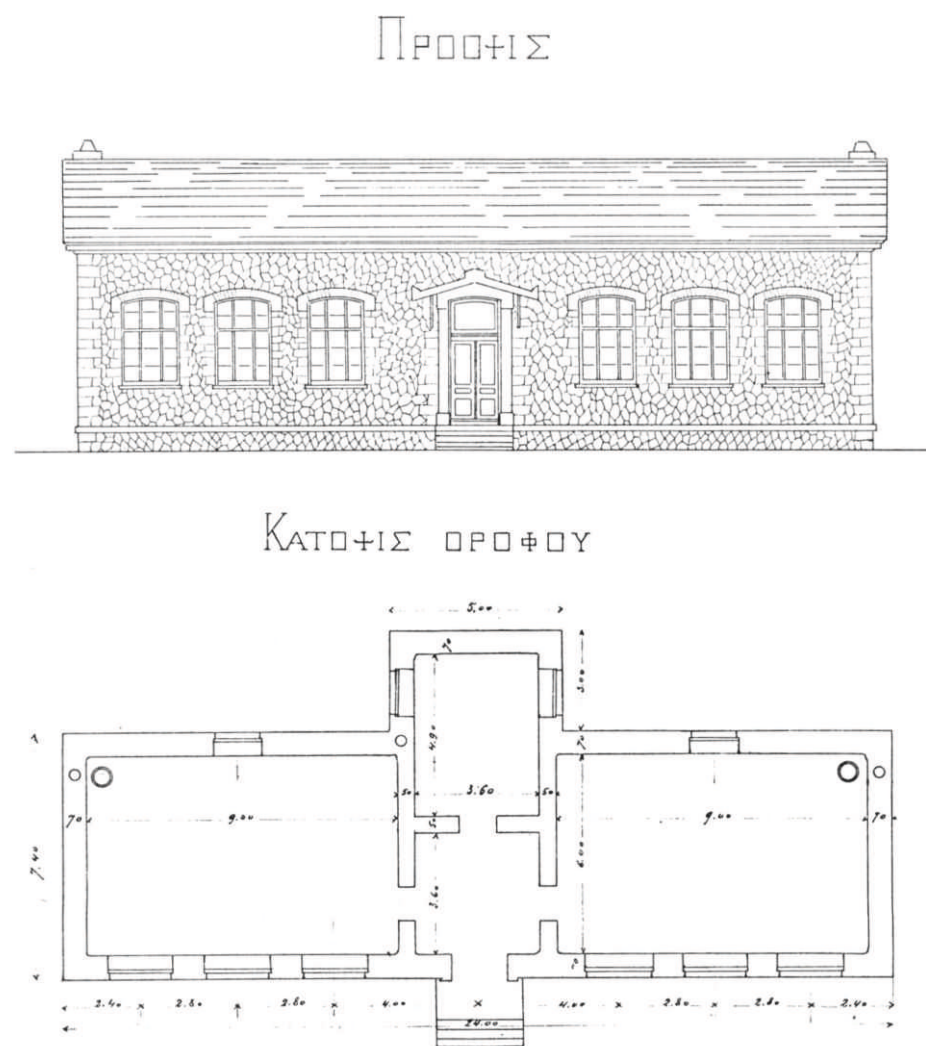
Το θέμα των σχολικών διδακτηρίων θα ξαναθεθεί με συνολικό τρόπο το 1911 με την κατάθεση του νομοσχεδίου «περί διδακτηρίων της δημοτικής εκπαιδεύσεως». Το νομοσχέδιο κατήργησε την πρακτική των ενιαίων αρχιτεκτονικών τύπων για όλη τη χώρα που είχε καθιερώσει ο Καλλίας και ανέδειξε την ανάγκη διάκρισης ανάμεσα σε αστικές και αγροτικές περιοχές. Παράλληλα, προέβλεπε ότι κατά τη σύνταξη των μελετών θα λαμβάνεται υπόψη η τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, απορρίπτοντας τη μνημειακή και αυστηρά νεοκλασική αισθητική των σχολικών κτηρίων της εποχής Καλλία.

Ήδη από το 1910, ο σχεδιασμός των σχολικών κτηρίων είχε ανατεθεί στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως με τη δημιουργία ειδικού Αρχιτεκτονικού Γραφείου. Μέχρι το 1929 το γραφείο είχε επιμεληθεί την κατασκευή περίπου 1.100 σχολείων. Από το 1920 η αρμοδιότητα της ανέγερσης σχολικών κτηρίων μεταφέρθηκε στο κράτος, καταργώντας τον ρόλο των τοπικών κοινοτήτων. Το 1923 ιδρύθηκε και περιφερειακή αρχιτεκτονική υπηρεσία, η οποία στελεχώθηκε με σχολικούς αρχιτέκτονες για την άμεση επίβλεψη των έργων.

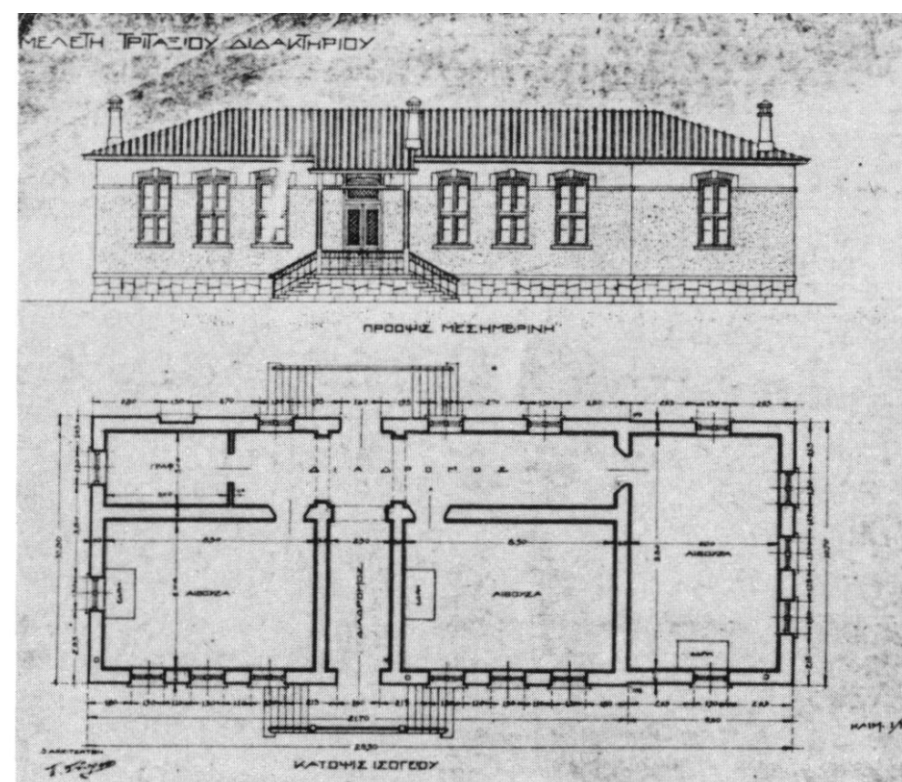
Τα νέα σχολικά κτήρια χαρακτηρίζονται από απλότητα στη μορφή και οικονομία στην κατασκευή. Ενσωματώνουν στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής και εναρμονίζονται με το φυσικό και δομημένο περιβάλλον της περιοχής όπου ανεγείρονται. Όπως σημειώνει ο Ε. Κριεζής το 1912, «ο ικανός αρχιτέκτων δύναται να τα φέρει εις αρμονίαν με τα άλλα υπάρχοντα οικοδομήματα και το εν γένει περιβάλλον και να διατηρήση συγχρόνως τον ιδιαίτερον εις έκαστον ατομικόν χαρακτήρα». Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην υγιεινή και τον φυσικό φωτισμό. Η κάτοψη αποτελεί βασικό στοιχείο της σύνθεσης του κτηρίου, με λιτή εξωτερική όψη και περιορισμένα διακοσμητικά στοιχεία. Προτεραιότητα στην ανέγερση δίνονταν σε περιπτώσεις όπου ο δήμος ή η κοινότητα προσέφερε δωρεάν το οικοπέδο και κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της προβλεπόμενης δαπάνης. Τα παράθυρα καταλάμβαναν το 1/6 ή 1/7 της επιφάνειας της αίθουσας και απείχαν από το δάπεδο 1,20 μ. Το ύψος της αίθουσας διδασκαλίας οριζόταν στα τέσσερα μέτρα, ενώ το απαιτούμενο εμβαδόν ανά μαθητή κυμαινόταν μεταξύ 0,90 και 1,25 τ.μ. Οι αίθουσες οργανώνονταν κατά μήκος του κτηρίου, έτσι να εξασφαλίζεται ενιαίος και ευνοϊκός προσανατολισμός.

εικ. 4. Σχέδιο διέδρου θρανίου του Υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1911

εικ. 5. Υπόδειγμα διτάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Α)

εικ. 6. Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου, τύπος 33. Αρχ. Π. Σούρσος, 1925

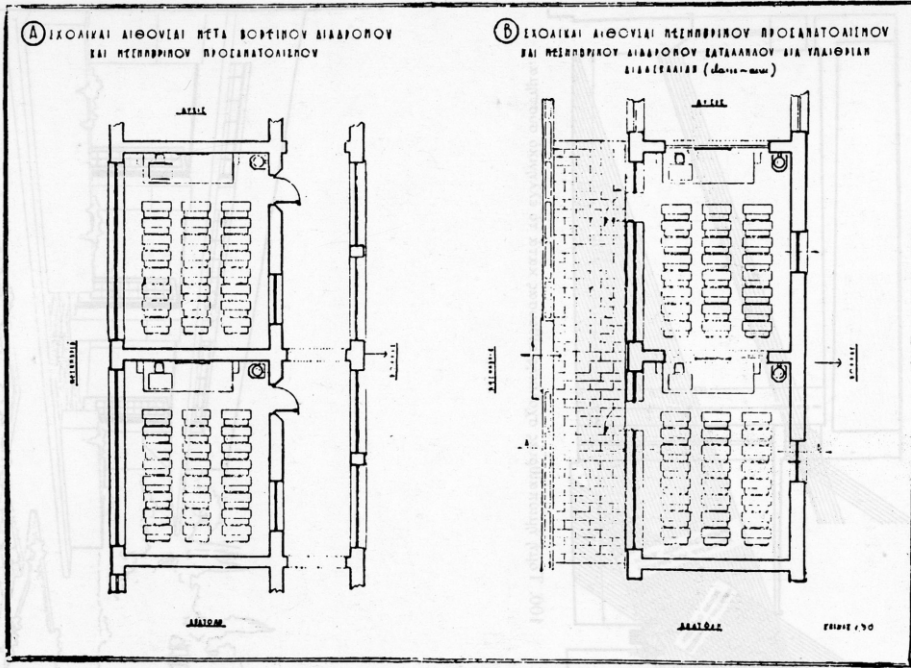
Το πρόγραμμα κατασκευής σχολικών κτηρίων (1930-1932)

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 αναδείχθηκε επιτακτική η αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης σχολικής στέγης σε ολόκληρη τη χώρα. Η κυβέρνηση Βενιζέλου, με υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Παπανδρέου (1930–1932), αναδιοργάνωσε το «Γραφείο Μελετών» του Υπουργείου, αναθέτοντάς του αποκλειστικά τον σχεδιασμό νέων σχολείων. Η χρηματοδότηση εξασφαλίστηκε μέσω του σουηδικού δανείου (4 Ιουνίου 1930), το οποίο σηματοδότησε την έναρξη του λεγόμενου «προγράμματος Παπανδρέου», στενά συνδεδεμένου με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και την είσοδο της Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα.

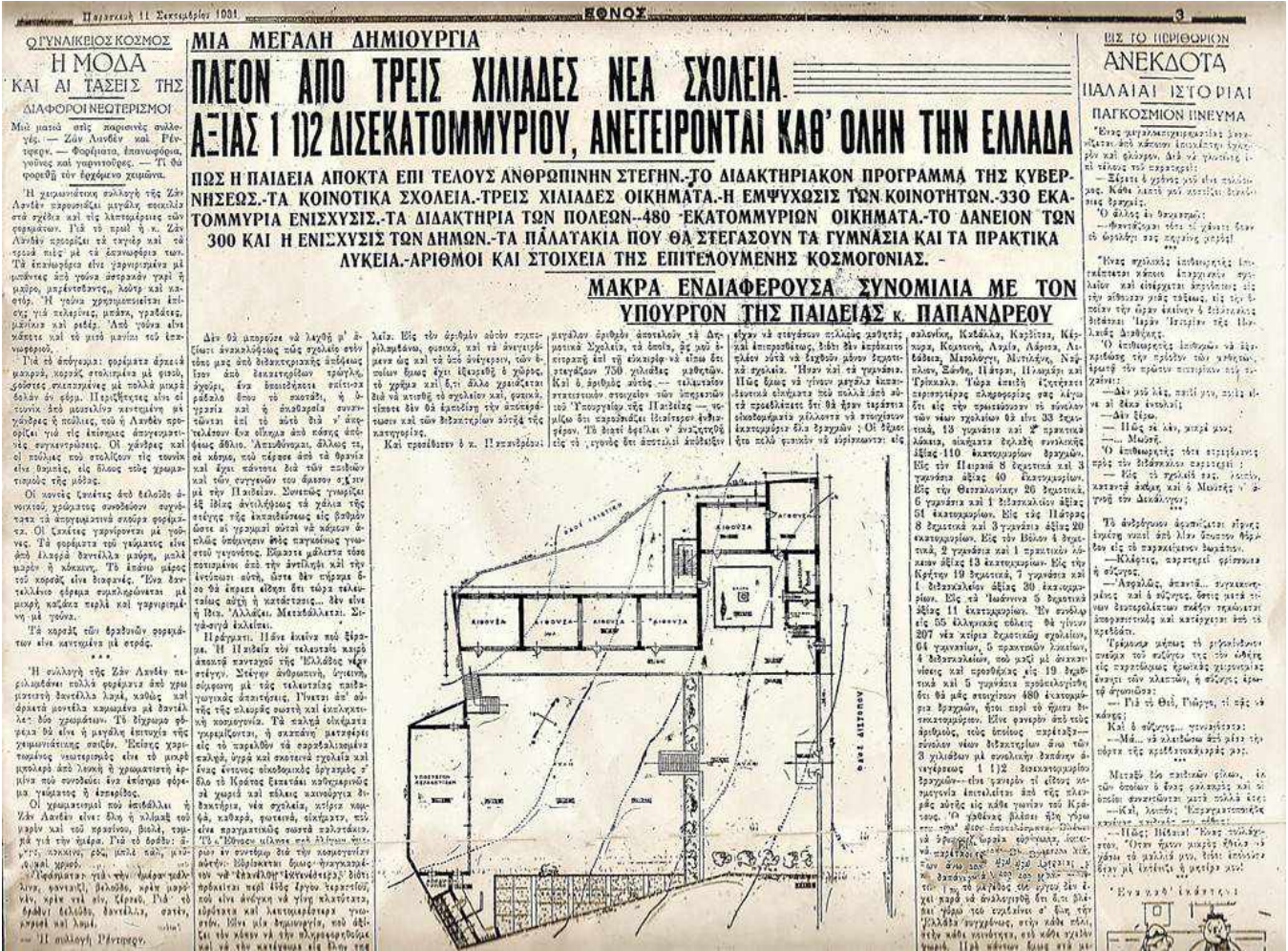
Την περίοδο 1930-1932 κατασκευάστηκαν περισσότερα από 3.000 σχολικά κτήρια. Από αυτά, 330 πολυτάξια διδακτήρια κατασκευάζονται στα αστικά κέντρα σε σχέδια επώνυμων αρχιτεκτόνων και σε εντυπωσιακές συνθέσεις της «σύγχρονης αρχιτεκτονικής». Τα υπόλοιπα σχολεία αποτελούσαν εξέλιξη των προτύπων της προηγούμενης περιόδου, με βελτιώσεις σε ζητήματα υγιεινής, κατασκευής και μορφολογίας. Κύρια χαρακτηριστικά τους ήταν η απλή μορφή, η λειτουργικότητα και η γρήγορη και οικονομική κατασκευή.

Οι αρχιτέκτονες του Γραφείου Μελετών προσαρμόζουν τα σχολικά κτήρια στις κλιματικές συνθήκες κάθε περιοχής. Σε ψυχρές περιοχές με έντονους ανέμους σχεδιάζονται κλειστοί διάδρομοι προς τον βορρά και αίθουσες προς τον νότο, ενώ σε περιοχές με ήπιο κλίμα προτιμώνται οι ανοικτοί διάδρομοι (στοές). Τα σχολεία διαθέτουν από μία έως δεκατέσσερις αίθουσες, οργανωμένες σε έναν έως τρεις ορόφους, καθώς και βοηθητικούς χώρους, όπως βιβλιοθήκες, εργαστήρια, αίθουσες τελετών, γυμναστήρια, εστιατόρια και γραφεία.

Η μαζική οικοδόμηση σχολικών μονάδων είχε άμεσο αντίκτυπο στη βελτίωση των συνθηκών διδασκαλίας και στην ενίσχυση της υγιεινής για μαθητές και εκπαιδευτικούς.

εικ. 6. Διάταξη και προσανατολισμός του διαδρόμου σε σχέση με τις αίθουσες:
α. Τυπική διάταξη με αίθουσες μεσημβρινού προσανατολισμού και με κλειστό διάδρομο προς βορρά
β. Διάταξη με ανοιχτό διάδρομο.

εικ. 7. Στις 11 Σεπτεμβρίου 1931 δημοσιεύθηκε στην αθηναϊκή εφημερίδα “Εθνος” μακρά συνομιλία του Γ. Παπανδρέου με τον δημοσιογράφο της εφημερίδας Αχιλλέα Μαμάκη (1906-1966). Ο νέος υπουργός Παιδείας είχε υπογράψει δάνειο 300.000.000 δρχ. με σουηδική τράπεζα στις 4 Ιουνίου 1930. Από τη συνέντευξη μαθαίνουμε ότι ο Παπανδρέου ανέλαβε να υλοποιήσει την ανοικοδόμηση πάνω από 3.000 νέα σχολεία σε δήμους και κοινότητες της χώρας, κόστους 1.500.000.000 δρχ., με τις 330.000.000 δρχ. να εκταμιεύονται από το Δημόσιο.

Η εκπαίδευση στη Θεσπρωτία

Η Ήπειρος στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα βρισκόταν ακόμη υπό οθωμανική κυριαρχία. Οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες ήταν δυσχερείς, αλλά υπήρχε έντονη πνευματική δραστηριότητα, με την εκπαίδευση να αποτελεί μέσο εθνικής αφύπνισης και κοινωνικής συνοχής. Τα σχολεία στην περιοχή, από τα μεγάλα κέντρα των Ιωαννίνων μέχρι τα ορεινά χωριά της Θεσπρωτίας, με την κρατική παρέμβαση να είναι περιορισμένη, λειτουργούσαν κυρίως με την υποστήριξη της Εκκλησίας, των τοπικών κοινοτήτων, των ευεργετών και των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων. Μετά το 1900, το ελληνικό κράτος ανέλαβε πιο ενεργό ρόλο, ενισχύοντας την εκπαίδευση στις υπόδουλες περιοχές μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών και της «Επιτροπής προς ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας».

Η Θεσπρωτία, που ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος το 1913, αποτελούσε τόπο συμβίωσης διαφορετικών ομάδων: Έλληνες και Αλβανοί χριστιανοί, μουσουλμάνοι, αλλά και μικρότερες εθνοτικές ομάδες συνυπήρχαν σε μια κοινωνία με έντονες ανισότητες. Η οθωμανική διοίκηση παρείχε ελάχιστη μέριμνα για την ελληνική εκπαίδευση, ενώ η βαριά φορολογία και η γεωγραφική απομόνωση επιβάρυναν τις τοπικές κοινότητες. Στις πόλεις, όπως η Παραμυθιά και οι Φιλιάτες, υπήρχε καλύτερη οργάνωση των σχολείων. Η ύπαιθρος αντίθετα αντιμετώπιζε σοβαρές ελλείψεις σε υποδομές και προσωπικό, με τον υγειονομικό έλεγχο των σχολείων να είναι σχεδόν ανύπαρκτος.

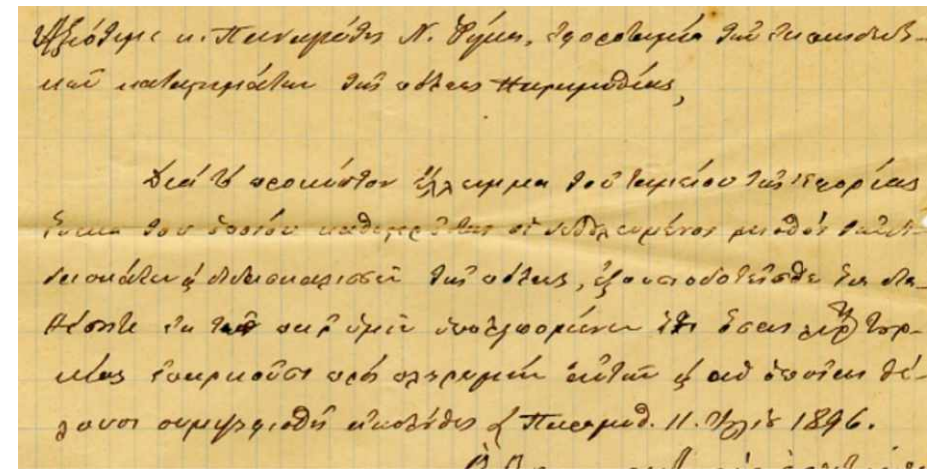
Στην έδρα της μητρόπολης, την Παραμυθιά, λειτουργούσε ανώτερη Ελληνική Σχολή ήδη από τα τέλη του 17ου αι. Κατά τον 19ο αι. η σχολή μετέπεισε σε κοινό σχολείο ως το 1842, οπότε ο επίσκοπος Παραμυθιάς Αγάπιος Χατζηιωάννου την προήγαγε σε Ελληνικό Σχολείο (σχολαρχείο), διαθέτοντας 4.000 γρόσια για τη λειτουργία του. Την ίδια χρονιά ιδρύεται και το Παρθεναγωγείο Παραμυθιάς. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της πόλης αποκτούν σχολεία το 1858, ενώ αντίθετα στον καζά Παραμυθιάς λειτουργούσαν ήδη πολλά οθωμανικά σχολεία. Το σαλμανέ (απογραφή) του 1872-1873 αναφέρει 160 μαθητές στην πόλη της Παραμυθιάς, συμπεριλαμβανομένων 100 μουσουλμάνων.

Ειδική μνεία στα εκπαιδευτήρια της Παραμυθιάς κάνει το 1873 η εφημερίδα «Νεολόγος» Κωνσταντινούπολης, στο φύλλο 1329, ενώ ο μεγάλος ευεργέτης και ακαδημαϊκός Σπύρος Μελάς στην ίδια εφημερίδα, χαρακτηρίζει την Παραμυθιά ως πόλη «μορφώσεως διδασκάλων». Το σχολικό έτος 1873-1874, ο Ηπειρωτικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως χορήγησε με σκοπό την «ανάληψιν εκ του ληθάργου της αμαθείας», στην επαρχία Παραμυθιάς και την Πατριαρχική Εξαρχία Γηρομερίου σεβαστό ποσό για την ενίσχυση της λειτουργίας των σχολείων, την ίδρυση και τη βελτίωση των εγκαταστάσεών τους και την ίδρυση Παρθεναγωγείου στην εξαιρετικά ευαίσθητη εθνικά περιοχή του Μαργαριτίου. Σύμφωνα με στατιστική έκθεση που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Αγών (1898-99), από τα 102 χωριά της μητρόπολης Παραμυθιάς, μόλις τα 38 στερούνταν σχολείων. Αν και η λειτουργία τους παρέμενε στοιχειώδης, ο αριθμός των μαθητών είχε αυξηθεί αισθητά σε σχέση με προηγούμενα χρόνια.

Το 1909, ο Μητροπολίτης Νεόφυτος Κοτζαμανίδης ξεκίνησε τις διαδικασίες για την ίδρυση του Γυμνασίου Παραμυθιάς, το οποίο λειτούργησε τελικά το 1918. Το 1921 ιδρύθηκε το Οικοτροφείο Παραμυθιάς για τη στέγαση και εστίαση των μαθητών.

Στο Μαργαρίτι, το πρώτο ελληνικό σχολείο αναφέρεται το 1870, με τον ντόπιο έμπορο Ιωάννη Τριανταφύλλου να προσφέρει ετήσια οικονομική ενίσχυση για τη λειτουργία του. Πολλά σχολεία της περιοχής υποστηρίζονταν οικονομικά από τον «Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως». Σύμφωνα με το σαλμανέ του 1872-1873, λειτουργούσαν και μουσουλμανικά δημοτικά σχολεία, ένα σχολαρχείο (Rus diye mektebi) και ένα γυμνάσιο (mekteb-i ibtida), ενώ πρωτοβάθμια σχολεία υπήρχαν επίσης και στα γύρω χωριά όπου η μουσουλμανική κοινότητα είχε ισχυρή παρουσία.

Στους Φιλιάτες από το 1878 είχαν Ελληνικό σχολείο, ενώ κατά τη στατιστική του 1898-1899 είχαν Δημοτικό και Ελληνικό σχολείο (σχολαρχείο) με 70 μαθητές και 2 δασκάλους. Το 1880 με έξοδα των αδερφών Ζάππια και της μονής Γηρομερίου ιδρύθηκε Αστική σχολή που ονομάστηκε «Ζάππειος Σχολή Φιλιατών». Το 1922 ιδρύεται το Οικοτροφείο Φιλιατών και το 1924 το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών. Σύμφωνα με το σαλμανέ του 1872-1873, η πόλη είχε και δύο μουσουλμανικά ιεροδιδασκαλεία (medrese). Το 1903 ιδρύθηκε και Rus diye mektebi (σχολαρχείο), που λειτούργησε έως το 1913.

εικ. 8. Εξουσιοδότηση του Αρχιερατικού Επίτροπου Παραμυθιάς προς τον Παναγιώτη Ρίγγα, εφοροταμία των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων Παραμυθιάς για την πληρωμή των δεδουλευμένων μισθών των «διδασκάλων και διδασκαλισσών» (11 Ιουλίου 1896). Αρχείο Εμπορικής Εταιρείας Παναγιώτη Ρίγγα & Υιών.

εικ. 9. Κατασκευή δημοτικού σχολείου στη Λεπτοκαρία το 1927.

εικ. 10. Καλοκαίρι 1950. Επιμορφωτικό σεμινάριο δασκάλων Ν. Θεσπρωτίας στο Α' Δημοτικό Σχολείο Φιλιατών.

Πρώιμη λειτουργία σχολείου στην περιοχή έχουμε και στο Φοινίκι όπου, σύμφωνα με μαρτυρία του δασκάλου Δ. Κωνσταντίνου, ήδη το 1859 είχε προσληφθεί δάσκαλος για το σχολείο της κοινότητας.

Η ενίσχυση των υπόλοιπων εθνοτικών ομάδων φαίνεται να λειτούργησε ως κίνητρο για την ενίσχυση της ελληνικής εκπαίδευσης. Έκθεση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου το 1874 αναφέρει την ίδρυση δύο σχολείων σε δύο αλβανόφωνα χωριά, ενώ χαρακτηριστικό είναι το αίτημα της κοινότητας Λιά Φιλιατών για οικονομική συνδρομή στη μισθοδοσία δασκάλων, ώστε να αποτραπεί η ίδρυση αλβανικού σχολείου.

Το Βασιλικό Διάταγμα της 19ης Αυγούστου 1914 με τίτλο "Η αφομοίωση της εκπαιδευσεως" προέβλεπε τη συνέχιση της λειτουργίας των σχολείων στις περιοχές που μόλις είχαν απελευθερωθεί και ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος σύμφωνα με το προηγούμενο καθεστώς, έως ότου εναρμονιστούν πλήρως με την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους.

Πετρόχτιστα σχολικά κτήρια, χτισμένα τις πρώτες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, σώζονται σε πολλά χωριά της Θεσπρωτίας. Ορισμένα από αυτά δεν χρησιμοποιούνται πλέον, άλλα άλλαξαν χρήσεις και ελάχιστα λειτουργούν ως σχολεία. Πρόκειται ωστόσο για κτήρια στενά δεμένα με τις μνήμες των κατοίκων και συνιστούν σημαντικό τμήμα της ταυτότητας της υπαίθρου. Το σχολείο, όπως και η εκκλησία, βρίσκεται συνήθως στο κέντρο του χωριού, αποτελώντας αναπόσπαστο στοιχείο του οικιστικού ιστού. Για την ιστορική και κοινωνική τους αξία αλλά και ως χαρακτηριστικά δείγματα της ηπειρωτικής αρχιτεκτονικής, ορισμένα από αυτά προστατεύονται ως νεότερα μνημεία από το Υπουργείο Πολιτισμού.

Από τα τέλη του 19ου αι. αλλά κυρίως τις αρχές του 20ού αι., τα σχολεία που χτίζονται ακολουθούν τα πρότυπα τυποποιημένα σχέδια του αρχιτεκτονικού γραφείου του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδευσεως, προσαρμοσμένα στις τοπικές συνθήκες. Πολλά συγκαταλέγονται στα σχολεία που χτίστηκαν στην ύπαιθρο τη δεύτερη θητεία του Βενιζέλου, εναρμονισμένα με το φυσικό περιβάλλον και δομημένα με βάση την τοπική ηπειρωτική παράδοση. Πρόκειται, ωστόσο, πάντα για παραλλαγές που ακολουθούν τις παιδαγωγικές και υγειονομικές προδιαγραφές που θέτει το Υπουργείο και απαντούν στην ανάγκη της μεγαλύτερης αποδοτικότητας του κτηρίου από άποψη οικονομίας και χρήσης.

Εμφανίζουν κοινά αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, ενώ για την κατασκευή τους αξιοποιούνται τα υλικά της περιοχής και η εμπειρική τεχνογνωσία συνήθως ανώνυμων τεχνιτών. Τα σχολεία αυτά διακρίνονται για τις λιτές τους όψεις, τα μεγάλα ανοίγματα για άπλετο φωτισμό και καλό εξαερισμό των αιθουσών και τη λειτουργικότητα της κάτοψής τους. Στον σχεδιασμό της κάτοψης βασική επαναλαμβανόμενη μονάδα αποτελεί η αίθουσα, με μικρές διαφοροποιήσεις στις διαστάσεις της, ώστε να ανταποκρίνεται στον αριθμό των μαθητών και τον τύπο του σχολείου (μονοτάξιο, τριτάξιο, εξατάξιο κλπ.). Στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων η διάταξη των αιθουσών γίνεται δρομικά, κατά τη μεγαλύτερη διάστασή τους, με πολλές παραλλαγές ως προς τη σχετική θέση της εισόδου και του διαδρόμου, ώστε το κτήριο να τοποθετείται κατάλληλα στο γήπεδο και να εξασφαλίζεται ο νότιος προσανατολισμός των αιθουσών και του προαυλίου. Ανάλογα με τις ανάγκες προστίθενται χώροι, όπως η κατοικία του δασκάλου, το γραφείο ή βιβλιοθήκη κλπ.

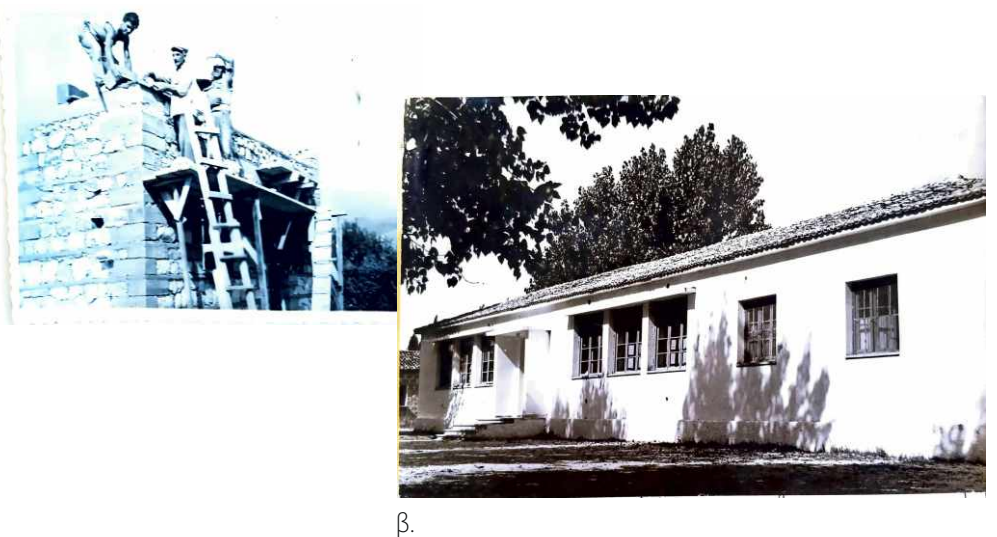
εικ. 11. Μαρμάρινη επιγραφή από το μουσουλμανικό νηπιαγωγείο που λειτούργησε το 1858 στην Παραμυθιά. Περιελάμβανε από τον Σπ. Μουσελίμη, ο οποίος στο βιβλίο του «Ιστορικοί περίπατοι ανά τη Θεσπρωτία» (σελ. 109, Ιωάννινα 1997) παραθέτει τη μεταγραφή της:

«Τούτο το νηπιαγωγείο έκαμε ο Αβδουλά εφέντης ο οποίος είναι ο θεμελιωτής. Ο κτήτωρ Αλής και Σουγδής. Οι διερχόμενοι ας σκεφθούν από τη γενεά του Μελέκ. Ο Μελέκ το έχτισε τούτο το νηπιαγωγείο-σχολαρχείο.

1277 (1858 μ.Χ.) 1 Μουχαρέμ (σεληνιακός μήνας)

εικ. 12. Το 1945-1949 περίπου 150 μαθητές και μαθήτριες φοιτούσαν στο Δημοτικό Σχολείο Ποταμιάς, από την Ποταμιά και τα γύρω χωριά καθώς και σκηνίτες κτηνοτρόφοι. Ο αριθμός ήταν τόσο μεγάλος που για διδακτήριο χρησιμοποιούνταν τότε ο νάρθηκας και το εσωτερικό της εκκλησίας και τότε το καφενείο της εκκλησίας. Στη φωτογραφία οι μαθητές και ο δάσκαλος Μιχαήλ Χρ. Αθανασίου φωτογραφίζονται έξω από το καφενείο. Αρχείο Δημοτικού Σχολείου Ποταμιάς.

εικ. 13. α. Εργασίες ανέγερσης Δημοτικού Σχολείου Ποταμιάς (1957). β. Άποψη του σχολείου με τις δύο αίθουσες, το γραφείο και τις δύο κατοικίες για τους δασκάλους.

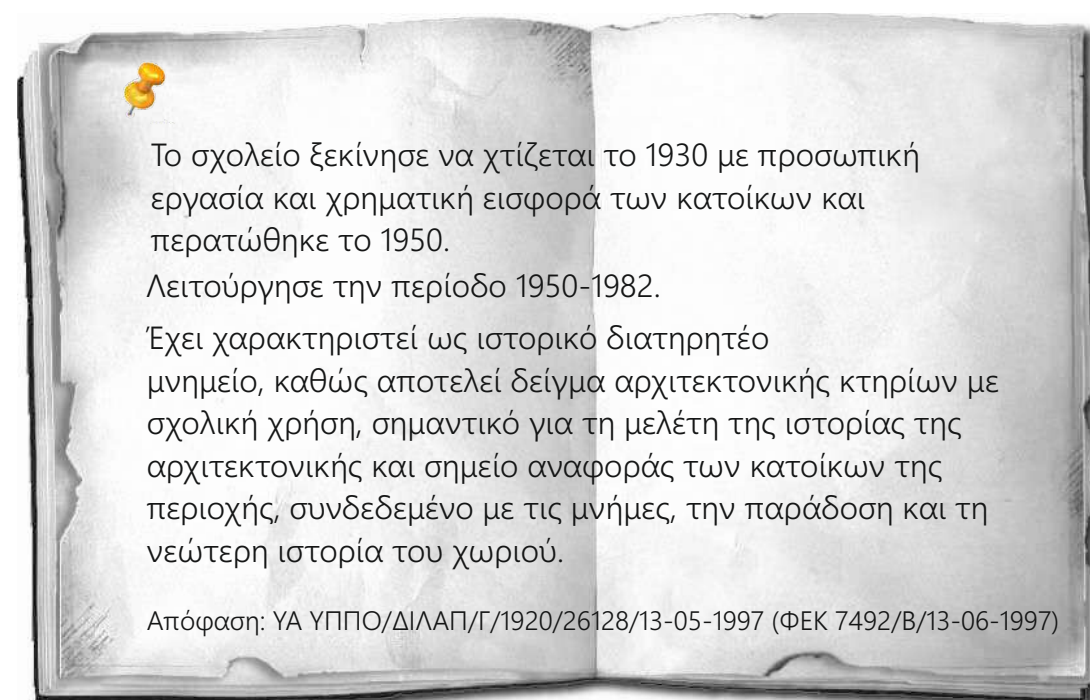
εικ. 14. Άποψη Δημοτικού Σχολείου Παλαιοχωρίου Φιλιατών (1957). Αρχείο Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Θεσπρωτίας.

Δημοτικό σχολείο στο Ξέχωρο (Δήμος Φιλιατών)

εικ. 15. Η κύρια όψη του σχολείου

Το κτίσμα αποτελεί δείγμα λαϊκής αρχιτεκτονικής και έχει ορθογώνια κάτοψη με διαστάσεις 13,30x6,70 μ. Η στέγη είναι ξύλινης κατασκευής και καλύπτεται με γαλλικού τύπου κεραμίδια. Στη στέψη της στέγης διαμορφώνεται λίθινη κορνίζα με ιδιαίτερα περίτεχνη κατασκευή, ενώ στις γωνίες του κτίσματος χρησιμοποιείται πελεκητή λιθοδομή, στοιχείο που υποδηλώνει την επιμέλεια του κτισίματος. Μετά τη χρήση του ως σχολικό κτήριο, αξιοποιήθηκε για τη φιλοξενία πολιτιστικών εκδηλώσεων της τοπικής κοινότητας.

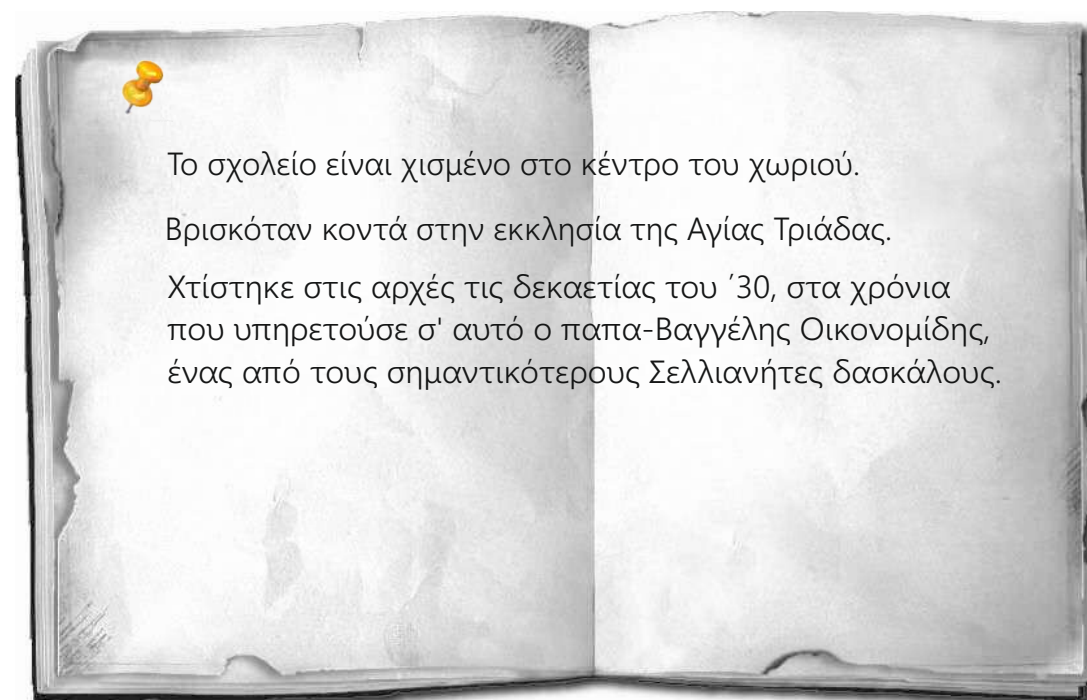

Δημοτικό σχολείο Σέλλιανης (Δήμος Σουλίου)

εικ. 16. Διακρίνεται το κτήριο του σχολείου δίπλα στην εκκλησία

Το σχολείο χτίστηκε με πελεκητή πέτρα που μεταφέρθηκε από λατομεία της περιοχής. Διέθετε μία ευρύχωρη αίθουσα διδασκαλίας και δυο βοηθητικά δωμάτια, από τα οποία το ένα χρησιμοποιούνταν για γραφείο και το άλλο για δωμάτιο διαμονής του δασκάλου. Καταστράφηκε κατά την επιδρομή των κατοχικών στρατευμάτων στις 27 Σεπτεμβρίου 1943 και επισκευάστηκε με κρατικές δαπάνες μετά την απελευθέρωση, οπότε και άρχισε να επαναλειτουργεί. Σε μικρή απόσταση, υπήρχε και το παλαιότερο σχολείο, το οποίο λειτούργησε ως Κοινοτικό Γραφείο και Τηλεφωνείο.

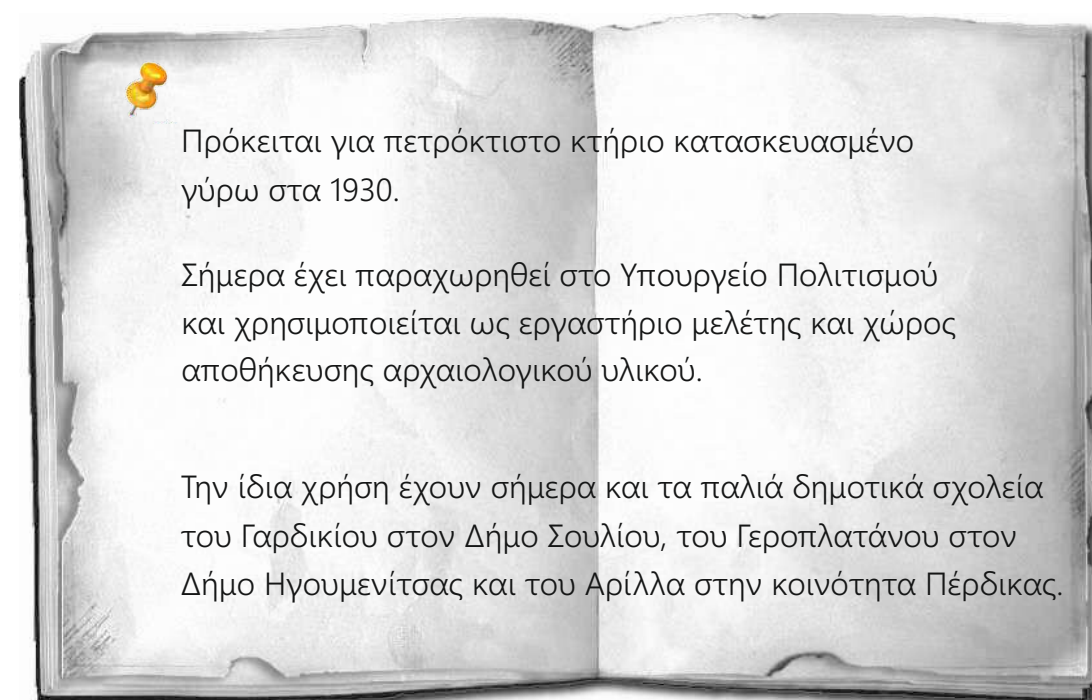

εικ. 17. Το παλαιότερο σχολείο της Σέλλιανης απέναντι από την εκκλησία της Αγίας Τριάδας (1940). Φωτογράφος Ν. Μπρέστας

Δημοτικό σχολείο Ελαίας (Δήμος Φιλιατών)

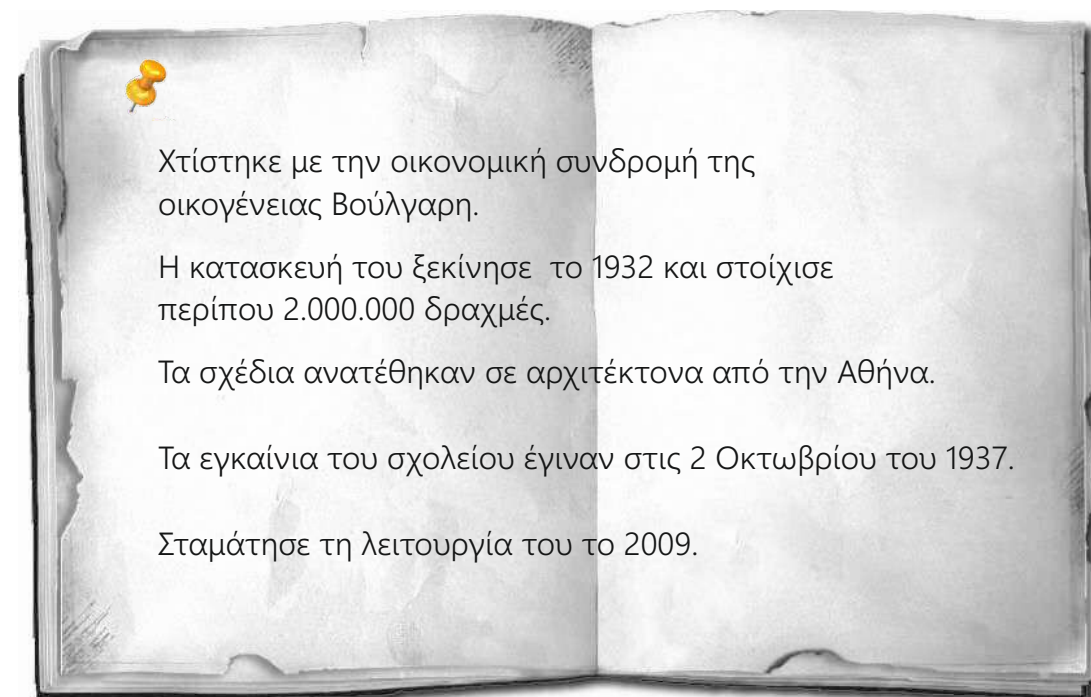
εικ. 18. Η κύρια όψη του σχολείου με τη στεγασμένη είσοδο και τα μεγάλα παράθυρα

Δημοτικό σχολείο Βούλγαρη (Δήμος Σουλίου)

εικ. 19. Η κύρια όψη του σχολείου

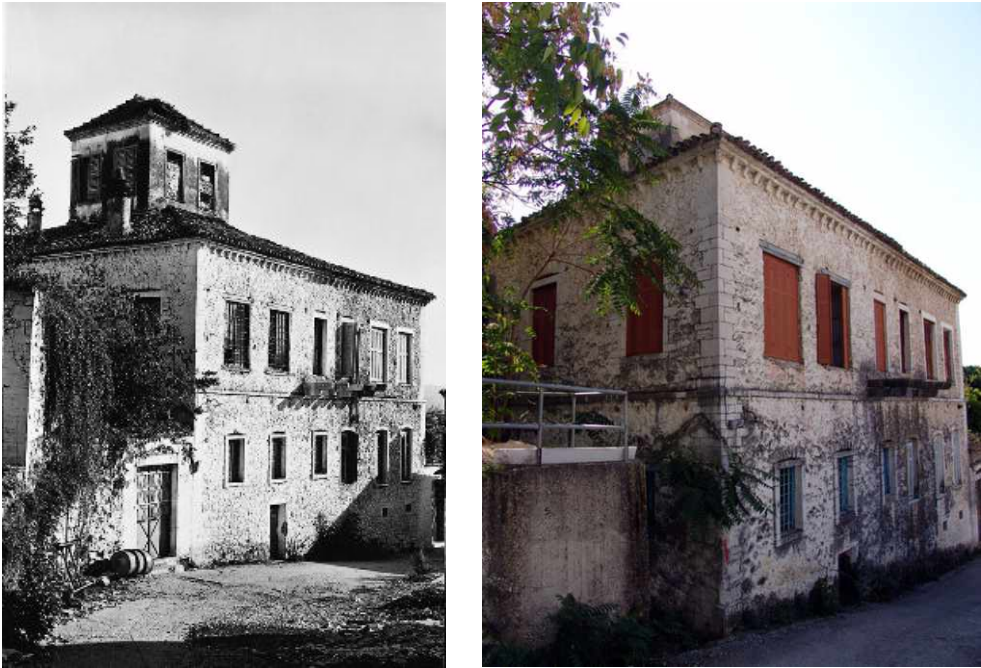

Η οικογένεια Βούλγαρη έχει τις βαθύτερες ρίζες της καταγωγής της στο χωριό Καλαρρύτες, από το οποίο οι πρόγονοι του ευεργέτη μετοίκησαν στην Παραμυθιά την περίοδο 1819-1820. Ο Σωτήριος Βούλγαρης, γιος του Γεωργίου Βούλγαρη και της Ελένης Στρουγκάρη, γεννήθηκε στην Παραμυθιά στις 5 Μαρτίου του 1857. Αφού έλαβε τη στοιχειώδη μόρφωση, εργάστηκε στο χρυσοχοείο του πατέρα του. Αναζητώντας μία καλύτερη τύχη, κατέφυγε αρχικά στην Κέρκυρα, στη συνέχεια στη Νάπολη, για να καταλήξει τελικά στη Ρώμη. Εκεί άνοιξε το δικό του χρυσοχοείο, που σε μερικές δεκαετίες θα εξελισσόταν στον πασίγνωστο οίκο Bulgari. Την επιθυμία του να συμβάλει στην πνευματική ζωή της ιδιαίτερης πατρίδας του με την ανέγερση ενός μεγαλοπρεπούς κτηρίου που θα στέγαζε τους μαθητές του δημοτικού σχολείου, υλοποίησαν μετά το θάνατό του, το 1932, τα παιδιά του Κωνσταντίνος και Γεώργιος.

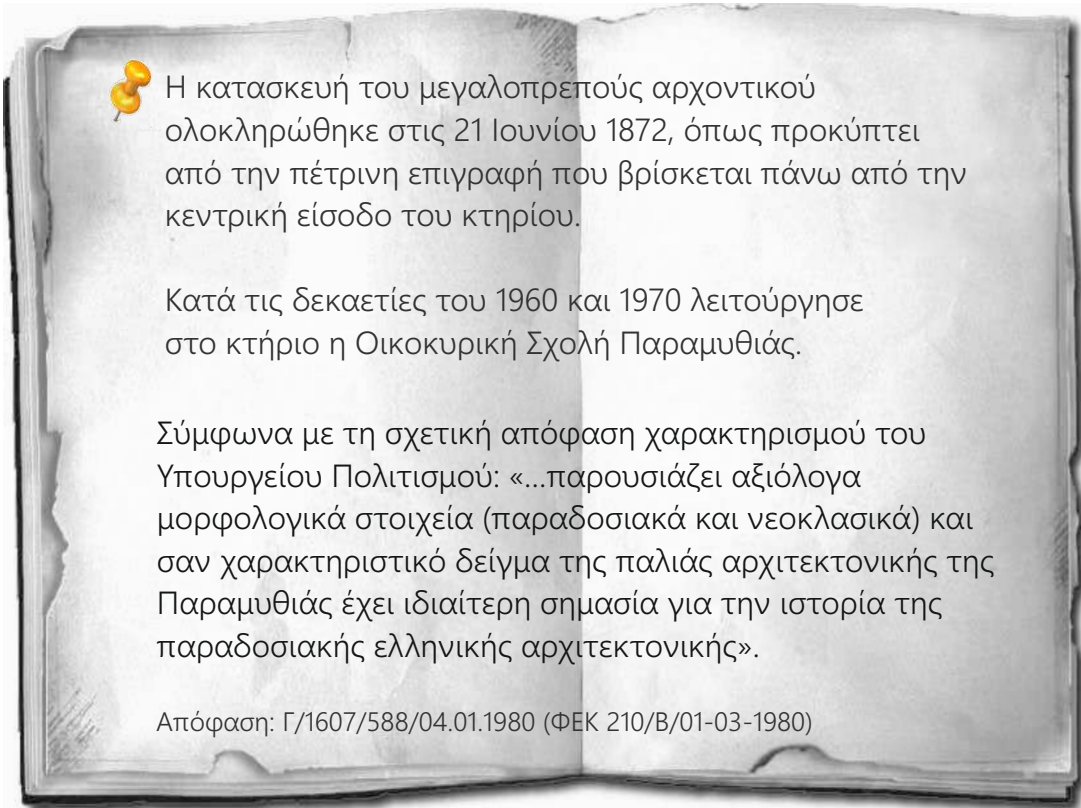

εικ. 20. Η μαρμάρινη αναμνηστική πλάκα με το έτος ίδρυσης του σχολείου, όπως αποτυπώνεται σε φωτογραφία της δεκαετίας του '60

Παλιά οικοκυρική σχολή-αρχοντικό Ρίγγα (Δήμος Σουλίου)

εικ. 21. Το «αρχοντικό Ρίγγα» πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Πρόκειται για διώροφο κτίσμα από λιθοδομή με τετράρριχτη στέγη και τετράγωνο φανότρουλλο (σοφίτα) στην κορυφή, χαρακτηριστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής εξοχικών κατοικιών της ιταλικής επαρχίας. Η κατασκευή του κτηρίου ακολουθεί την παραδοσιακή τεχνοτροπία των περίφημων μαστόρων της Ηπείρου. Είναι θεμελιωμένο με πέτρα και ισχυρό μείγμα αμμοκονιάματος. Σε κάθε επίπεδο συναντώνται μεγάλες πέτρινες καμάρες που ενισχύουν τη στήριξη, ενώ οι τοίχοι είναι χτισμένοι με προσεγμένη λιθοδομή.

Η επιτυχημένη εμπορική και εξαγωγική ενασχόληση της οικογένειας δικαιολογούν την οικονομική της ευμάρεια και τη δυνατότητα ανέγερσης ενός τόσο σημαντικού σε όγκο και αρχιτεκτονική οικοδομήματος. Εκτός από κατοικία των μελών της οικογένειας, το επιβλητικό αρχοντικό γνώρισε κατά καιρούς διάφορες χρήσεις: τη δεκαετία του 1930 αποτέλεσε υποθήκη για την εξασφάλιση δανείου του Αθ. Γ. Ρίγγα (1878-1943) και δανειστών της εποχής, λίγο αργότερα ένα τμήμα του εκμισθώθηκε σε διάφορες υπηρεσίες (ταχυδρομείο-τηλεγραφείο, δημόσιο ταμείο κλπ.), επιτάχθηκε κατά τα χρόνια της ιταλο-γερμανικής κατοχής για να στεγάσει τις στρατιωτικές διοικήσεις των ξένων δυνάμεων, χρησιμοποιήθηκε ως αρχηγείο από τις δυνάμεις του Στρατηγού Ν. Ζέρβα την περίοδο της απελευθέρωσης από τους Γερμανούς. Η αναβίωση της ιστορικής μνήμης, που αναδεικνύει τη σπουδαιότητα του κτηρίου, φθάνει στο αποκορύφωμά της, από μαρτυρίες μελών της οικογένειας και κατοίκων της περιοχής, που θέλουν στην κεντρική σάλα του «Αρχοντικού» να έχουν παραδοθεί τα όπλα των ανταρτών της ευρύτερης περιοχής της Παραμυθιάς, μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945), που σηματοδότησε τη διάλυση των ανταρτικών οργανώσεων. Στις δεκαετίες του '60 και '70 στέγασε την Οικοκυρική Σχολή, ενώ σήμερα έχει ανακαινιστεί και λειτουργεί ως ξενώνας.

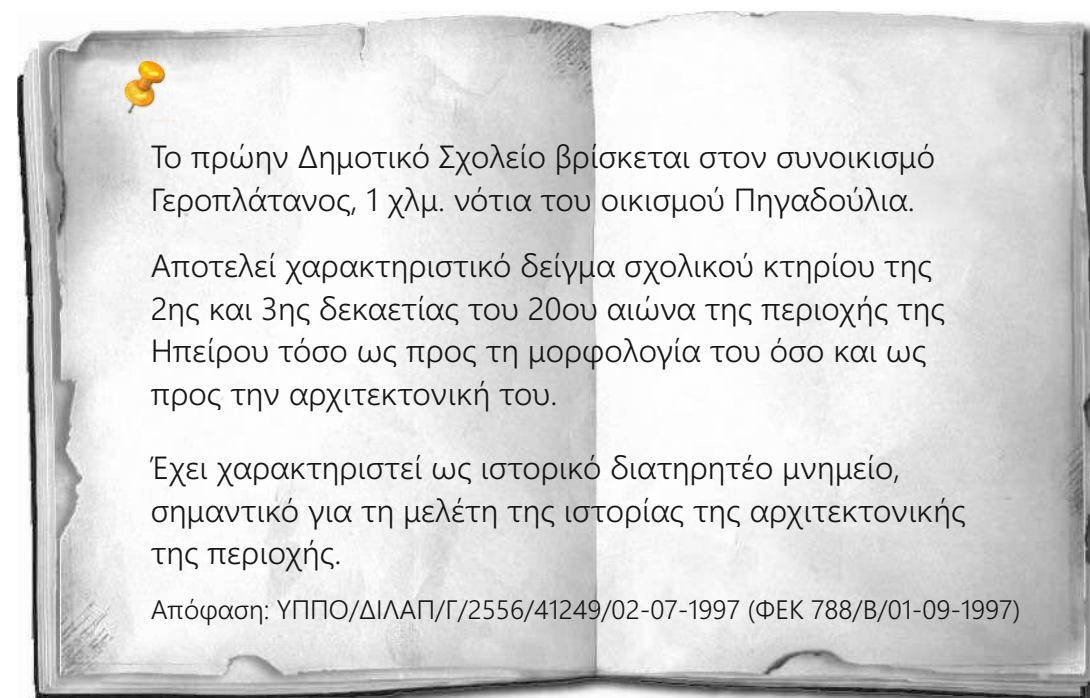
εικ. 22. Φωτογραφίες του αρχοντικού μετά τις εργασίες αποκατάστασης

Δημοτικό σχολείο Πηγαδούλια (Δήμος Φιλιατών)

εικ. 23. Η κύρια όψη του σχολείου με την είσοδο

Πρόκειται για διώροφο πέτρινο κτίσμα, ισόγειο και όροφος, ορθογωνικής κάτοψης και είναι κατασκευασμένο από καλοδουλεμένη πελεκητή πέτρα. Εξωτερικά χαρακτηρίζεται από τη λιτότητα του περιγράμματος και τη στιβαρότητα του όγκου. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοξωτές διαμορφώσεις των ανωφλίων και η ιδιαίτερη προσεγμένη δομή και λάξευση των λίθων στις γωνίες του κτηρίου και στις παραστάδες των ανοιγμάτων.

Το πρώην Δημοτικό Σχολείο βρίσκεται στον συνοικισμό Γεροπλάτανος, 1 χλμ. νότια του οικισμού Πηγαδούλια.

Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα σχολικού κτηρίου της 2ης και 3ης δεκαετίας του 20ου αιώνα της περιοχής της Ηπείρου τόσο ως προς τη μορφολογία του όσο και ως προς την αρχιτεκτονική του.

Έχει χαρακτηριστεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, σημαντικό για τη μελέτη της ιστορίας της αρχιτεκτονικής της περιοχής.

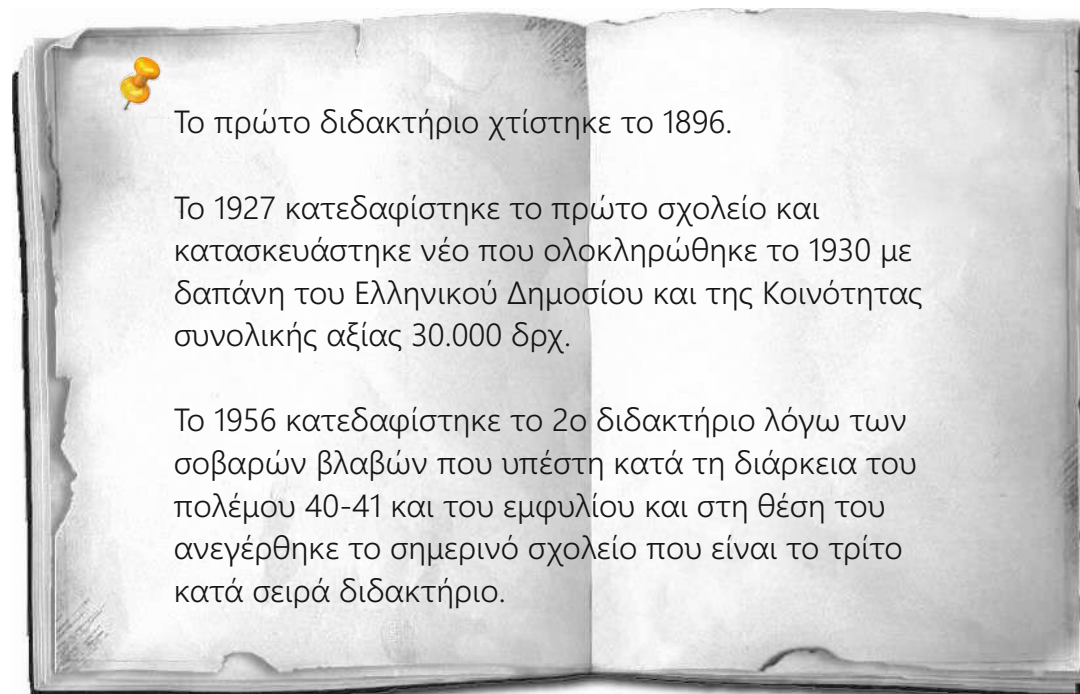
Απόφαση: ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/2556/41249/02-07-1997 (ΦΕΚ 788/Β/01-09-1997)

Δημοτικό σχολείο Λεπτοκαριάς (Δήμος Φιλιατών)

εικ. 24. Η εικόνα του σχολείου το 1962

Στοιχεία για την ιστορία του σχολείου κατέγραψαν οι δάσκαλοι Γιάννης Φωτιάδης (1953) και Κώστας Βενέτης (1977). Το πρώτο σχολικό κτήριο, που ανεγέρθηκε το 1896, ήταν λιθόκτιστο, διώροφο, με διαστάσεις 6x4x2 μ. Στον επάνω όροφο στεγάζονταν η αίθουσα διδασκαλίας και η κατοικία του δασκάλου, ενώ το υπόγειο χρησίμευε ως αποθήκη. Το σημερινό σχολείο, το οποίο σώζεται έως σήμερα, ολοκληρώθηκε τον Μάιο του 1960, αν και λειτούργησε ήδη από το 1958, με την αποπεράτωση της αίθουσας διδασκαλίας. Πρόκειται για ισόγειο, κεραμοσκεπές κτίσμα που περιλαμβάνει μία αίθουσα διδασκαλίας (διαστάσεων 9x6x3,80 μ.), γραφείο και κατοικία δασκάλου με δύο δωμάτια. Κατά τα σχολικά έτη 1954-1955 και 1955-1956 το σχολείο λειτούργησε επιπλέον και ως νυχτερινό, προσφέροντας τη δυνατότητα φοίτησης σε παιδιά που, εξαιτίας του πολέμου, δεν είχαν ολοκληρώσει τη βασική τους εκπαίδευση.

Το πρώτο διδακτήριο χτίστηκε το 1896.

Το 1927 κατεδαφίστηκε το πρώτο σχολείο και κατασκευάστηκε νέο που ολοκληρώθηκε το 1930 με δαπάνη του Ελληνικού Δημοσίου και της Κοινότητας συνολικής αξίας 30.000 δρχ.

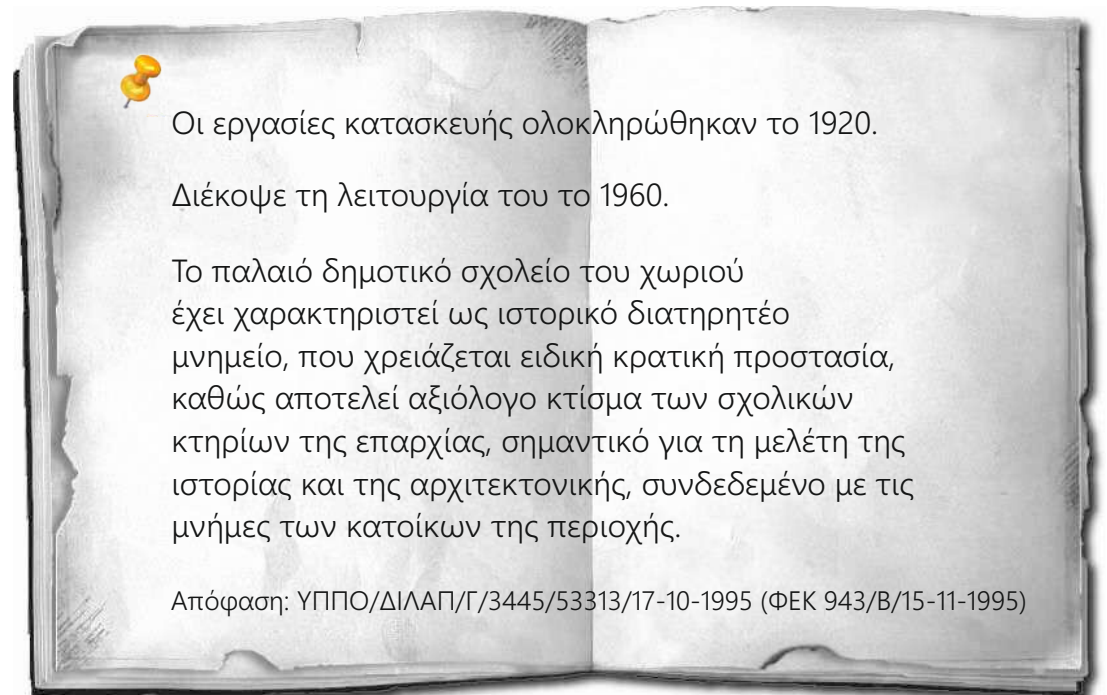
Το 1956 κατεδαφίστηκε το 2ο διδακτήριο λόγω των σοβαρών βλαβών που υπέστη κατά τη διάρκεια του πολέμου 40-41 και του εμφυλίου και στη θέση του ανεγέρθηκε το σημερινό σχολείο που είναι το τρίτο κατά σειρά διδακτήριο.

Δημοτικό σχολείο Ελαταριάς / Λαμπανίτσας (Δήμος Σουλίου)

εικ. 25. Η κύρια ανατολική όψη του σχολείου

Πρόκειται για πέτρινο κτήριο απλής λαϊκής αρχιτεκτονικής με ορθογώνια κάτοψη. Η στέγη του ήταν αρχικά καλυμμένη με σχιστόπλακες, οι οποίες αργότερα αντικαταστάθηκαν από γαλλικά κεραμίδια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η περίτεχνη πέτρινη κορνίζα στη στέψη της στέγης, η τοξωτή λιθόκτιστη διαμόρφωση των ανωφλίων των ανοιγμάτων, καθώς και το επιμελημένο λιθόκτιστο σύστημα με πελεκητή πέτρα που χρησιμοποιήθηκε στις γωνίες και στα ανοίγματα του κτηρίου (θύρες και παράθυρα).

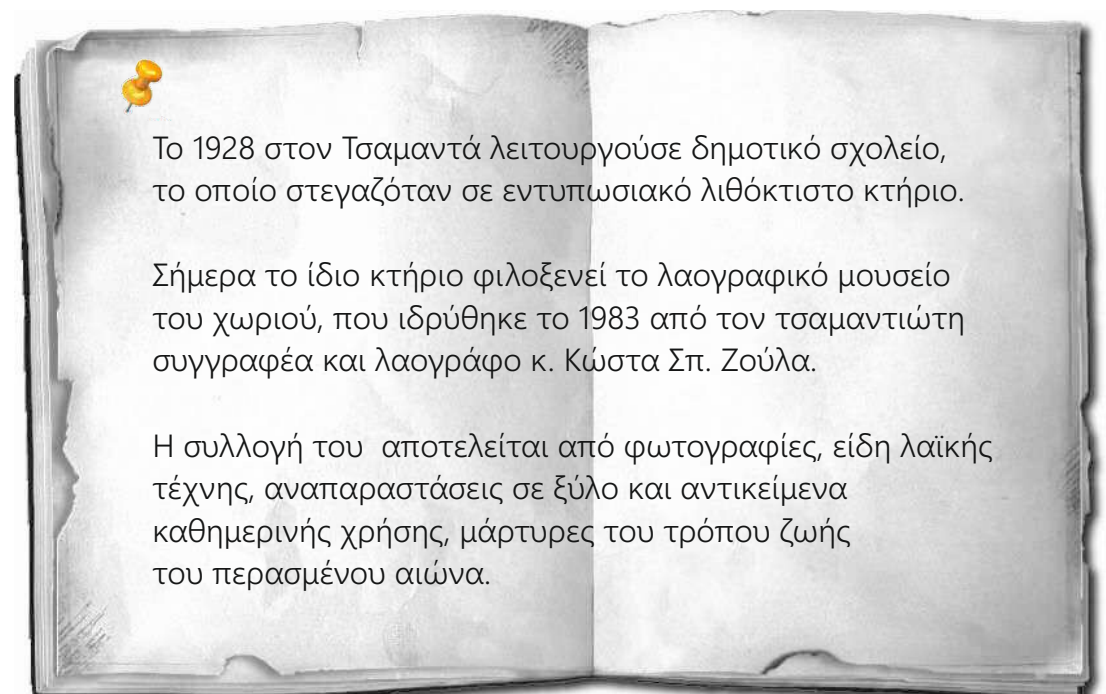

εικ. 26. Άποψη της αίθουσας διδασκαλίας

Δημοτικό σχολείο Τσαμαντά (Δήμος Φιλιατών)

εικ. 27. Η κύρια όψη του δημοτικού σχολείου

εικ. 28. Δημοτικό σχολείο Αγίου Πάντων

εικ. 29. Δημοτικό σχολείο Φοινικίου

εικ. 30. Φωτογραφίες από το βιβλίο του Π. Μήτση

εικ. 34. Εκδρομή σχολείων της Μουργκιάνας

εικ. 31. Δημοτικό σχολείο στα Αγκούρια Κεραμίδας

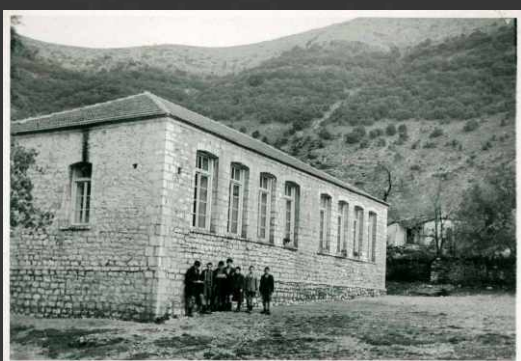
εικ. 32. Δημοτικό σχολείο Νάφης.
Φωτογραφία Μ. Πασιάκος

εικ. 33. Δημοτικό σχολείο Σεβαστού.
Αρχείο Πέτρου Χρήστου

εικ. 37. Πόβλα 1924. Τα παιδιά του σχολείου με τα ενδενικτικά, κι ο δάσκαλος. Φωτογραφία Β. Χολέβας

εικ. 35. Δημοτικό σχολείο Σίδερης Φιλιατών, τη δεκαετία του '50. Φωτογραφία Β. Χολέβας

εικ. 36. Δημοτικό σχολείο Τσαμαντά

εικ. 38. Μαθητές του σχολείου της Σέλλων με τον δάσκαλο Ι. Αρβανίτη (1940). Φωτογραφία Ν. Μωρέτσας

Βιβλιογραφία

Ε. Καλαφάτη, Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1829. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό, Αθήνα 1988

Χρ. Λέφα, Ιστορία της Εκπαιδευσεως, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1942

Η. Χρηστίδη, Η εκκλησιαστική επαρχία Παραμυθίας και το φιλεκπαιδευτικό έργο σε αυτήν (1850-1913) (διπλωματική εργασία), Θεσσαλονίκη 2016

Φ. Οικονόμου, Τα Σχολεία της ενιαίας Ηπείρου: στους χρόνους της τουρκοκρατίας (1453-1913), Αθήνα 1987

Β. Σκαμνέλου, Η ελληνική δημοτική εκπαίδευση στην Ήπειρο της ύστερης τουρκοκρατίας (1861-1913). Θεωρία και πράξη (διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2001

Χ. Σπ. Φούκης, Η βασική εκπαίδευση στη Θεσπρωτία (ύστερη τουρκοκρατία, 1854 -1913) (διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα 2008

Σ. Κανταράκη, «Διδακτήρια άθλια, ρυπαρά και ετοιμόρροπα, δυσώδη και σκοτεινά...: Η υγιεινή κατάσταση των σχολικών κτηρίων στα τέλη του 19ου αιώνα μέσα από τα θεσμικά κείμενα της εποχής», Έρευνα στην Εκπαίδευση, 10(1), 97–115. <https://doi.org/10.12681/hjre.26468>

Προέλευση εικόνων

εικ. 2, 3, 4, 5, 6: Ε. Καλαφάτη, Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης 1821-1829. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό, εικ. 43, 49, 50, 71, 72, 90, 99, Αθήνα 1988

εικ. 8, 12, 13, 14, 20, 33: ΓΑΚ - Τοπικό Αρχείο Παραμυθιάς

εικ. 9, 24, 34: <https://www.ertnews.gr>

εικ. 10: <https://neafliaton.com>

εικ. 11, 16, 18, 19, 28, 29, 31: Αρχείο ΕΦΑ Θεσπρωτίας

εικ. 15, 21, 23, 25, 26: Αρχείο Υπηρεσίας Νεοτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ηπείρου, Β. Ιονίου και Δ. Μακεδονίας

εικ. 22: <https://arhontiko-riga.gr>

εικ. 27, 30, 32, 36: <https://labastia.blogspot.com>

εικ. 35, 37: Αρχείο Β. Χολέβα

εικ. 17, 38: Αρχείο Δ. Μπρέστα